

Predložni sistem v razvoju slovenskega knjižnega jezika od 16. do 19. stoletja

(Doktorska disertacija, Ljubljana 1993, mentorica prof. dr. Martina Orožen)

Namen doktorske naloge je bila monografska predstavitev predložnih zvez s primerjalno razvojnega vidika na istovrstnih in istovsebinskih besedilih (biblijskih prevodih) od začetkov knjižnega jezika v 16. stoletju do konca 19. stoletja. Popolni izpis gradiva iz dveh biblijskih knjig (starozavezne druge Mojzesove knjige in novozaveznega Markovega evangelija) v štirih prevodih iz raznih časovnih obdobij (v Trubarjevem prevodu prvega dela novega testamenta (1557), Dalmatinovem prevodu Biblije (1584), Japelj-Kumerdejevem prevodu svetega pisma (1784, 1791), kolektivnem prevodu, t. i. Wolfovi izdaji (1857-59) ter Lampetovih *Zgodbah svetega pisma (starozavezni del)*) v obliki *dvovrstičnih računalniških konkordanc, čez 13.000 predložnih zvez, je služil za preveritev oziroma potrditev teze, da je bil predložni sistem ostal do 19. stoletja razmeroma nespremenjen in vezan na tujejezične (zlasti nemške) vzorce; teh se je otresel šele v drugi polovici oziroma ob koncu 19. stoletja, ko se je izoblikoval v smislu sodobne knjižne norme.*

V uvodnem razdelku (A) je bila osvetljena obravnava predlogov v slovenskem jezikoslovju v obdobjih od začetkov slovenskega knjižnega jezika do danes, in sicer v 15 slovenskih slovnicaх od Bohoričeve do Toporišičeve, v nekaterih jezikovnih priročnikih prve polovice 20. stoletja ter v novejši slovenski strokovni literaturi. Upoštevana tuja strokovna literatura je navedena po besedilnovrstni razdelitvi v naslednjem razdelku (B). V razdelku C (z naslovom *Obravnava predlogov v luči različnih jezikoslovnih smeri in teorij*) so na podlagi razbora domače in tuje strokovne literature določeni nekateri temeljni pojmi, ki predložni podsestav umeščajo v jezikovni sestav: izvorno merilo, definicije te besedne vrste, klasifikacije (delitve) predlogov, razmejitev predlogov od drugih besednih vrst, sintagmatične lastnosti predložnih zvez, funkcijskoskladenjska problematika predložnih zvez, njihova pomenska vloga in zgodovinskorazvojne lastnosti slovenskega predložnega sestava. Ker v našem jezikoslovju tej z oblikoslovnega stališča nepregibni, s skladenjskega pomožni (slovnični, funkcijski), s pomenskega pa nepolnopomenski besedni vrsti ni bilo posvečene dovolj raziskovalne pozornosti, je bilo treba natančneje določiti nekatere temeljne postavke v zvezi s predlogi, tj. njihovo delitev na dve skupini (pravi in nepravi predlogi) z omejitvijo na sočasni funkcijski vidik (+enofuncijski, -enofuncijski, tj. samo v predložni vlogi oziroma še v prislovni, samostalniški ne glede na izvor). Tudi razmejevanje med predložnimi zvezami v vlogi okoliških ali predmetnih dopolnil, v kateri je predlog ali pomensko določljiv ali pa le prosti morfem, je povzročalo ob konkretnih primerih nemalo težav. Spoznanja, izhajajoča iz pregledane strokovne literature, so služila kot pomagalo ob divergentnosti stališč tudi kot ovira za določanje teoretične podlage diahrono obravnave slovenskega predložnega sestava (izbira parametrov), ki pa je prilagojena prevodni naravi besedila, primerjalni metodi analize in zgodovinskorazvojnemu izhodišču.

Razčlemba gradiva je potekala, da se izognemo nepreglednosti zaradi obsežnosti in zapletenosti vzporejanja zgledov iz štirih besedil, po klasični hierarhični razdelitvi: po posameznih predlogih znotraj dveh skupin pravih in nepravih predlogov, in sicer glede na sklonskovezavno zaporedje (od rodilnika do orodnika), od enosklonsko- do dvosklonskovezavnih in trosklonskovezavnega (za). Izbrani parametri za razčlemba gradiva so bili naslednji: 1. izvori predlogov; 2. pogostnostni podatki; 3. posebnosti površinske zgradbe: a) morfemske različice na podlagi glasoslovnih, pravopisno-pravorečnih in oblikoglasnih posebnosti; b) sintagmatični vidik: funkcije predlogov v besednih zvezah, vrste predložnih zvez glede na levo in desno besedilno okolje z oblikoslovnega, tj. besednovrstnega stališča; c) funkcijskoskladenjski vidik: vezava s skloni, stavčnoočlenskost oz. stavčni vzorci; 4. globinska zgradba: razdelitev po pomenkah od osnovnega k prenesenim pomenom oz. od pomena z največjim številom pojavitev do tistega z najmanjšim, določanje pomenskih sestavin po posameznih pomenkah, zamenjava predložnih zvez z drugimi stavčnimi vzorci, označitev osnovnih pretvorbnihih stavčnih vzorcev, iz katerih so nastale posamezne vrste predložnih zvez. Vsi parametri pa so podrejeni pomenski razčlembi. Zbrano gradivo na podlagi popolnega izpisa besedil je zahtevalo nujno omejitev na iskanje in neposredno navajanje razločevalnih prvin pri vseh navedenih parametrih, ujemalnost pa je le povzermalno omenjena. Posebnost izbranih besedil, tj. njihova prevodna narava, je narekovala upoštevanje najpomembnejših mogočih predlog, tj. Lutrovega nemškega prevoda *Svetega pisma* ter *Vulgate*; v primerjavo sta pritegnjena povsem v skladenjskih vzorcih, ki se razlikujejo od sodobne knjižne rabe (npr. pri predlogu *k/h* v pomenki namernosti: *Du vushesja ima hpostlushanu, ta poslushai* /TMr 4: 23/, isti predlog je naveden v Dalmatinovem prevodu, v Japljevem pa ga v tem zgledu zamenjuje današnji knjižni *za_T*, enako (vendar s popolno zamenjavo) tudi v Wolfovi izdaji; raba predloga *k/h* je skladna z Lutrovim prevodom (*Wer ohren hat zu hören / der hören*); medtem ko je v latinskem prevodu izkazan nepredložni skladenjski vzorec (*Si quis habet aures audiendi, audiat*).

Osrednjemu delu naloge s štirikratno primerjalno razčlemba sledi povzermalno, sintetizirajoče poglavje *Primerjava slovenskega predložnega sistema slozi čas* z zgoščeno predstavitvijo ugotovitev analize po posameznih parametrih. V sklepni, osmi točki systemskega vzporejanja predložnih zvez, poimenovani *Nadaljnje smernice raziskovanja predložnega sistema*, so izražene nujne dodatne in razširitvene, a v tem časovnem okviru neuresničljive možnosti za raziskovanje predložnega sestava v razvoju slovenskega knjižnega jezika, ki izhajajo iz samozavedanja o nezadostnosti obsega gradiva, načinov obravnave, širine primerjave ipd., ob upoštevanju celotnega biblijskega prevoda še popolnejše in sistematično preverjanje z mogočimi tujejezičnimi predlogami (upoštevanje nemške Rosalinove predloge), vzporejanje z rabo v isto- (nujnost primerjave s Küzmičevim prevodom iz l. 1771) ali drugačnovrstnih besedilih sploh ali v drugih besedilih istega avtorja, ki bi potrdila, izpopolnila ali ovrgla izsledke danega vzorca, ter vzporejanje z narečnim gradivom, ki bi pokazalo (ne)ujemalnost govorjene rabe s knjižno.

Primerjava je ob izbirnih možnostih enakovrednih skladenjskih vzorcev ter blizupomenskih predložnih zvez (poleg pomensko neujemalnih prevedkov) potrdila številčno povečanje predložnega inventarja od 26 v Trubarjevem prevodu do 34 v Wolfovi izdaji in Lampetovem prevodu v daljšem besedilu na račun rabe novih nepravih predlogov (npr. **razen, okrog, zastran** — oba; **namesto** — Lampe) ter izpričala razvojne stalnice in spremenljivke v rabi predlogov od rojstva slovenskega knjižnega jezika v 16. stoletju do njegove ustalitvene stopnje ob koncu 19. stoletja. Delno je tudi razkrila razvojne smernice, ki so to rabo določale, tj. predvsem podomačevanje skladenjskih vzorcev in opustitev z nemškimi ujemalnih predložnih zvez, nadomeščanje kalkiranih variantnih predlogov v posameznih pomenkah z ustreznimi domačimi, specializacijo predlogov z razločevalnimi pomenskimi sestavinami za tipične rabe, tj. večjo pomensko razmejitev med njimi (npr. **od**). Vidna je tudi razvojna težnja k poenobesedenju prislovnih predložnih zvez (*po nozhi* — *ponoči*), sestavljenih predlogov (*is umej* (T), *is mej* (D) - 'smed (J), *zmed/izmed* (W oboje, L le drugo), ki se kaže delno od Japljevega prevoda, popolno pa od Wolfove izdaje naprej. Obravnava predložnega sestava je pokazala raznolikost površinske zgradbe (morfemskih različic predlogov, skladenjskih funkcij predložnih zvez, možnosti enakovrednih

skladenjskih vzorcev v okviru stavčne zgradbe, zamenljivost in izmenjavnost predložnih zvez), na pomenski ravni pa so bili s pomočjo pomenskosestavinske razčlenbe določeni glavni delni pomeni (pomenke) predložnih zvez ter primerjalno osvetljeni z vzporejanjem zgledov v vseh štirih prevodih. Ob tem so bile razčlenjevane tudi nekatere pretvorbene poti nastanka predložnih zvez s strnjevanjem iz ustreznih podrednih stavčnih zvez (razen pri predlogu *s/z*).

V nadaljevanju navajam nekaj pomembnejših ugotovitev, ki jih je podala razčlemba gradiva:

1. Izvorni podatki so pokazali, da so vsi pravi predlogi bolj ali manj skupni slovanskim jezikom (seveda z različnimi glasoslovnimi preobrazbami) in so bili izkazani že v stari cerkveni slovansčini; njihov skupni izvir v indoevropskem prajeziku je med prislovi pa tudi med poudarjalnimi postpozitivnimi členki (**do**, **k/h**, **v**), ki se delno ujemajo z današnjim pomenom ali pa so celo različnopomenski (**po**). Nepravi predlogi, ki so drugotni tako po nastanku kot po tvorjenosti, izkazujejo večje neujemanje ne le na glasoslovni ravni in v različnih predložnih prvih sestavinah predložnih besed, ampak tudi po redki rabi v slovanskih jezikih (nekateri so npr. izpričani samo v slovenščini ali še v posameznih južnoslovanskih jezikih, npr. **razen**, **vpričo**, **zoper**, **zraven**; **zunaj/izven** (še v bolgarščini)).

2. Predložni sestav, ki ga podaja izbrani vzorec dveh biblijskih delov, potrjuje ustaljenost in zaprtost rabe pravih predlogov (17), ki predstavljajo stalnice v sistemu, medtem ko se pri nepravih predlogih izkazuje odprtost, nihanje v številu samega inventarja in redkost rabe, zlasti pri predlogih, ki imajo med pravimi predlogi sopomenke (npr. **vrh**, **zunaj/izven**, **poleg**), pa tudi pri drugih, kjer je tipična prislovna raba (**blizu**, **mimo**).

Menjavo predložnega inventarja z zgodovinskorazvojnega vidika, tj. popolno zamenjavo predloga z drugim brez vmesne stopnje konkurenčnosti, izkazuje le izvorno in besedotvorno napravi predlog za vzročnost **zavoljo**. V Trubarjevem, Dalmatinovem in Japljevem prevodu je rabljen ali predložno ali kot cirkumpozicija — medlog (**za /.../ voljo**), v slednjem tudi že variantno poenobesedeno (**savólo**), v Wolfovi izdaji pa samo predložno sklopljeno (**zavoljo**), medtem ko je v Lampetovem prevodu nadomeščen s tudi danes knjižnim predlogom **zaradi**. V posameznih prevodih je ugotovljiva tudi neprisotnost nekaterih nepravih predlogov; **vpričo** je v rabi šele od Japljevega prevoda (še s samostojnima sestavinama *v'prizho*) oziroma od Wolfove izdaje naprej (**vpričo**); izvzemalni **razen** najdemo od Wolfove izdaje naprej, prej ga nadomešča večpomenski **zunaj/izven**; **zred**, 'skupaj z/s' je naveden le posamično pri Trubarju in Dalmatinu, **naproti** in **nasproti** sta v 16. stoletju rabljena le prislovno.

Večja menljivost je opazna na ravni pomenk. V polni meri je izpričana le pri nekaterih po nemščini prevedenih skladenjskih vzorcih: predlog **k/h** kot prosti morfem v predmetni zvezi ob glagolih sporočanja ne nastopa več od Wolfove izdaje naprej (tip *reči k Mojzesu*), ravno tako je opuščen ta predlog v pomenki namernosti, ki nastopa tudi še v Japljevem prevodu ob redkejših pojavitvah s predlogom **za_T** in **v_T**, kar povzroči velik upad rabe tega predloga od Wolfove izdaje naprej za pomenko sredstva, posrednika, načina od Wolfove izdaje ne zasledimo več predložne zveze s predlogom **skozi** (npr. *Ti si [kusi tvojo milost] [premil tvoj Folk (D2MZ 15: 13) — Vodnik si bil v svoji milosti ljudstvu (W2MZ)]*), posledica česar je omejitve rabe predloga večinoma (**čez**) oziroma v celoti (**skozi**) le na eno, tj. krajevno pomenko. Naraščanje rabe pa izkazujejo predloga **nad** — do Japljevega prevoda je le redko rabljen v krajevni pomenki (zamenljiv s predlogoma **čez**, **na**) — ter **ob**, ki se do srede 19. stoletja rabi le za časovnost, za krajevnost pa šele od W izdaje (prej je to zvezo nadomeščal pravi predlog **pri** in nepravi **poleg**). Predložni predmeti ob glagolih čustvovanja in nasprotovanja ne nastopajo več s prostim morfemom **čez**, temveč se deloma od Wolfove izdaje, dosledno pa od Lampetovega prevoda uveljavljajo drugi, ne dobesedno po nemških povzeti morfemi (**nad**, **zoper**, **proti**), ki se sicer že od 16. stoletja variantno menjujejo s **čez** (npr. *tožiti*, *mrmati*, *gospodovati*, *usmiliti se*, *zdihovati*, *imeti oblast čez* koga ipd.).

3. Na izrazni ravni se izkazuje razvoj k odpravljanju glasoslovnih, pisavnih, naglasnih, oblikoglasnih različic v okviru istega predloga (npr. *mimu, mumu (T, D), memu (J), memo (W), mimo (L)*; *super/subper/supper (T), supari/supèr (D), super, supèr (J), zoper (W, L)*) in težnja k pisavnemu osamosvajanju predlogov od sledeče jim besde (od Trubarjeve pisave nezložnih enočrkovnih predlogov skupaj z naslednjo besedo, zapisa z opuščanjem pri Dalmatinu in Japlju do pisanja narazen v zadnjih dveh prevodih).

4. Na pomenski ravni starejša besedila izkazujejo številnejše sopomenske rabe predlogov v okoliščinskih dopolnilih (npr. za krajevni ali časovni pomen so v rabi različni, danes blizupomenski, pravi predlogi), tako da so se razločevalne pomenske sestavine nevtalizirale oziroma v določeni pomenki sploh niso bile relevantne, in lahko domnevamo njihovo večpomenskost (v pomenu natančne časovne določitve so rabljeni npr. predlogi **ob, k, na večer** 'zvečer') ali pa se pomensko prekrivajo z nepravimi predlogi (**pri/ob — poleg**, zlasti T). Do Wolfove izdaje je mogoče predvidevati tendenco k večpomenskosti posameznega predloga, ki je vzporedna s sopomenskostjo različnih predlogov zaradi zamenljivosti posameznih predlogov z istimi pomenkami. V teku 19. stoletja je iz primerjave pomenske razčlenbe predložnih zvez v štirih časovno različnih besedilih razviden razvoj k specializaciji (zoženju) pomenskega obsega pri posameznem predlogu in tako k večji diferenciaciji, pomenskemu razlikovanju, oddaljevanju od drugih blizupomenskih predlogov, hkrati pa je zajezena tudi sopomenskost (zamenljivost) in omogočena večja pomenskodoločevalna natančnost. Seveda pa nam prevodna vrsta otežuje pomensko določanje tudi zaradi ne vedno izpeljane pomenske ujemanosti prevedkov (npr. različna pomenska krajevna in časovna določitev) ali zaradi neujemalnega izbora skladenjskih sredstev, ki onemogoči vzporejanje (raba nepredložnih in stavčnih sopomenskih skladenjskih vzorcev namesto predložnozveznih).

Prelomnico v razvoju predložnega sistema in vidnejši odmik od izročila v 16. stoletju pomeni šele besedilo Wolfove izdaje svetega pisma sredi 19. stoletja (1857-59); iz njega je izločena večina dobesedno prevedenih predložnih zvez, zlasti glagolske predložnopredmetne zveze s kalkirano rabo predlogov kot prostih morfemov, pa tudi razvrstitev predlogov po pomenkah (npr. **ob** z uvedbo krajevnega pomena, **z/s_R** namesto **iz** s pomenko premikanja s površine) se ujema z rabo v sodobnem knjižnem jeziku. Japljev prevod (1784-1802) pa izkazuje vmesno, prehodno stopnjo, ki se še navezuje na oblikoslovno-skladenjske zakonitosti jezika protestantskih piscev, hkrati pa vsebuje nekatere svojske poteze, ki niso povezljive samo z vidnejšim vplivom latinskega vira, ampak so sad večjega upoštevanja govornjenih narečnih jezikovnih prvin (npr. *kaj za en*; več glagolov se veže s prostim morfemom **čez**, npr. *pregrešiti se čez koga, vojskovati se čez koga, jeziti se čez koga* ipd.); za časovnost je v pomenki trajanja dejanja pri njem rabljen predlog **skozi** namesto nepredložne rabe (*Skusi sedem dny bôsh oprejni kruh jedel* /J2Mz 23: 15/ ipd. Lampetov prevod vsebuje v Wolfovi izdaji navedene spremembe, na izrazni ravni uvede še nekatere etimološko in glasoslovno bolj utemeljene oblike (**črez, razven, zunaj/zunej**), **izmed** (ni več variantnosti **zmed**), dokončno pa so odpravljeni še nekateri tujejezični prevzeti vzorci (npr. popolna zamenjava dobesedno prevedenega predloga **zavoljo** z **zaradi**, opusitev prostega morfema **od** z **o** v vsebinskem predmetnem dopolnilu (*govoriti od česa* → *o čem*).

Irena Orel-Pogačnik
Filozofska fakulteta v Ljubljani